

HET
INDISCHE
LICHT

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

ERIKA PRINS

HET
INDISCHE
LICHT

*Nederlands-Indië
en de kampportretten van*
BEP RIETVELD

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 6285 9

© 2024 Erika Prins

Omslagontwerp Marry van Baar

Het auteursrecht op de werken van Elisabeth Eskes-Rietveld
wordt beheerd door Stichting Pictoright © Elisabeth Eskes-Rietveld
c/o Pictoright Amsterdam 2024 (www.bep-rietveld.nl)

De foto's van de afbeeldingen zijn gemaakt door
Martine Eskes en Jan Schadé van Dooren

Foto auteur © Dirk-Jan van Dijk
Zetwerk Elgraphic

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor Lena Wilhelmina en voor Lena Jara

Inhoud

- INLEIDING – HET WISSELENDE PERSPECTIEF 11
Elisabeth Rietveld, Fons, Vrouwke en Elsie
- VAN TROPENPIANO'S EN PIANOSTEMMERS 53
Wil Matla
- KINDEREN VAN DE KOLONIE 61
Carla, Ingy en Margy Tuckermann
- VERLATINGSANGST 71
Marijke, Kees en Annie van Houtrijve-Postema
- LEVENSLANGE VRIENDIN 79
Margaretha Ferguson met haar dochter Marjan
- GEEN TIJD MEER OM DE PORTRETTEN AF TE MAKEN 91
Kinderen Van Kessel
- KINDERTREIN UIT BOEDAPEST 99
Peter László
- HET LEVEN VAN EEN MUZIKANT 105
Miep Renooy

TINWINNING OP BILLITON 113

Marleen van Kuijk

TWEE MOEDERS EN HUN DOCHTERTJES 121

Sonja Rietberg en Hannelies Bronsing

KINDERLEVEN IN HET KAMP 131

Mariëtte de Groot

‘VOOR HENK’ 139

Yvonne van Asbeck – Labouchere, Hanneloes, Cornelia en Marguerite

VADER ZWEEG, MOEDER SPRAK 149

Edje Kruis

LASTRINA GING OVERAL MEE NAARTOE 155

Ceel Navest

VAN DE SUIKER IN DE THEE 163

Jacobine en Marjolene Cohen Tervaert

HET GEZINSVERBAND WAS VERDWENEN 169

Kees de Jager

DE WEEGSCHAAL IS GEARRIVEERD 175

Sylvia van den Honert

MET EEN BABYBROERTJE IN HET KAMP 183

Liesje en Hans Groeneveld

DE TIJGERJAGER VAN SUMATRA 189

Deetje Hofman

AFSCHEID VAN BROERTJES 197

Alie Drost

ARTS OP EEN ONDERNEMING IN HET OERWOUD 207

Frans Dumoulin

EEN ZORGELOZE TIJD 215

Sophia Sietinga

SCHRIJFSTER VAN HET GROOT INDONESISCH KOOKBOEK 223

Beb Vuyk

EEN DUITSE ZWAGER 231

Margaretha Reijers

GETJOEPT 239

Nen Roeterdink

GOUDMIJN OP JAVA 245

Harry Dohmen

TWEE BROERTJES ALTIJD SAMEN 255

Dicken Frits Legger

SINGER-NAAIMACHINES OP AFBETALING 263

'Jantje' Hogenkamp

'VOOR TRUUS' 271

Maarten en Reynier Schröder

DE KOLONIALE SCHOOL VOOR MEISJES EN VROUWEN 279

Marijke van den Berg

EPILOOG: GEVONDEN EN VERLOREN 289

DANKWOORD 293

NOTEN 295

BIBLIOGRAFIE 341

INLEIDING

Het wisselende perspectief

ELISABETH RIETVELD, FONSD, VROUWKE EN ELSIE

Elisabeth (Bep) Rietveld heeft haar leven lang geschilderd en getekend stilleven, maar vooral veel (zelf)portretten.¹ Het zelfportret uit 1937 (links) is een voorbode van haar vertrek naar Nederlands-Indië, en een vaarwel aan oud zeer en ontevredenheid. Het is verleidelijk om in het portret een boze Bep te zien. Ze heeft de indringende blik van iemand die niet zal wegstijken.

Toen Elisabeth Rietveld in 1938 met haar zoontje Fons in Tandjong Priok, de haven van Batavia aankwam, zaten daar al sinds bijna driehonderdvijftig jaar Nederlanders: van soldaten, bestuurders en klerken in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) ten tijde van de Republiek tot en met de planters, bestuursambtenaren, soldaten van het Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger (KNIL), gelukzoekers en vele anderen uit het Koninkrijk der Nederlanden. Bep maakte het staartje mee van de Nederlandse heerschappij over de Indonesische archipel. Een periode van ongeveer vijf jaar waarin niemand nog vermoedde dat het einde van de Nederlands-Indische samenleving in zicht was; een periode die abrupt werd afgebroken door de Japanse bezetting in 1942, die uiteindelijk zou resulteren in de geboorte van de Indonesische Republiek in 1945. In welke geschiedenis was Bep terechtgekomen? 'Ik kreeg te maken met een totaal andere cultuur en dat heeft mij voortdurend beziggehouden. In Batavia kon ik niet aarden,' zou ze later vertellen.² Waarom had ze überhaupt de sprong gewaagd naar een cultuur die haar totaal vreemd was?

Bep werd geboren op 26 oktober 1913 en was de oudste dochter van Gerrit Rietveld en Vrouwgien Hadders.³ Gerrit was, net als zijn vader, meubelmaker. Omstreeks 1918 brak hij door als ontwerper met zijn beroemd geworden Rietveldstoel. Daarmee maakte hij zijn entree in kringen van kunstenaars en intellectuelen als Theo van Doesburg en andere leden van De Stijl. Omstreeks 1924 kreeg de bekende stoel ook zijn kenmerkende primaire kleuren van deze kunstbeweging. Daarna volgden nog vele baanbrekende ontwerpen, zoals de Berlijnse stoel en de zigzagstoel, en bouwprojecten, waaronder het Rietveld-Schröderhuis in Utrecht. Het succes betekende voor Gerrit naast artistieke erkenning ook dat hij zich losmaakte van het streng gereformeerde milieu waarin hij en Vrouwgien waren opgegroeid.

Bep was naar eigen zeggen een vaderskind; zij had een mateloze bewondering voor haar vader, voor zijn werk en zijn wereld. Ze was als kind vaak in de werkplaats te vinden, ging met hem mee als hij op zondagmorgen naar het park ging om te schilderen.⁴ Zelf tekende Bep van kinds af aan. De sterke band die Bep met haar vader voelde raakte ernstig verstoord toen hij een verhouding kreeg met zijn opdrachtgeefster Truus Schröder-Schräder. ‘De komst van mevrouw Schröder was een ramp,’ zou Bep later verklaren.⁵ Ze voelde zich in de steek gelaten en verraden. Gerrit viel voor haar van het voetstuk waar ze hem zelf op had gezet; ze was boos en werd onhandelbaar.

De schilderes Charley Toorop, die deel uitmaakte van de vriendenkring van haar vader, nam de toen veertienjarige Bep aan als leerling. Bep heeft altijd gezegd hoe heerlijk ze die lessen van Charley vond en hoeveel ze haar verschuldigd was.⁶ Ze heeft altijd grote bewondering voor haar mentor gehouden. Voor velen is de invloed van Charley Toorop duidelijk aanwezig in Beps werk. Net als de priemende blikken bij Toorop, zijn het in de kampportretten van Bep de ogen die zo’n indruk maken. Kinderogen die dingen hadden gezien waar later niet over gesproken kon worden.

Vader Gerrit had weinig belangstelling voor Bep als schilderes. Hij vond dat de schilderkunst sinds Mondriaan sowieso had afgedaan. Voor Bep was het opnieuw een afwijzing door haar vader, maar die haar naar eigen zeggen juist sterkte op de door haar ingeslagen weg.

In 1935 – Bep had toen al geëxposeerd bij het genootschap Kunst-

liefde in Utrecht – werd ze geïnterviewd door het *Utrechts Nieuwsblad*. Bep vertelde dat ze zich altijd al aangetrokken wist tot de meest kenmerkende details van het portretschilderen: ‘De mond, de oogen, het hoofdhaar, alles wat je het eerst treft in een gezicht – en dus niet de omtrek, de lijn van de kaak, om maar iets te noemen: die lijnen zie je pas naderhand, al is dat “naderhand” soms enkele seconden later.’⁷ Ze was als kind ooit begonnen met het natekenen van filmsterren en kinderen op foto’s. In het interview vertelde Bep ook dat ze eens een tekening van Charley’s zoon Edgar had gemaakt. De manier waarop Edgar door haar tot de essentie, zijn ogen, was teruggebracht, had de belangstelling van Charley Toorop gewekt, waarna zij Bep aannam als haar leerlinge.⁸ Van Charley leerde Bep het beleven, het sterk aanvoelen van je onderwerp: ‘Ik kijk alleen maar, ik kijk telkens weer, en altijd; uit het hoofd kan ik niets doen. Zien – zien – alleen maar zien...’

Bep kreeg een verhouding met Guus Seijler, de veel oudere minnaar van Charley; ze trouwden toen Bep zwanger raakte en dat zette de relatie met haar vader (en met Charley natuurlijk) verder op scherp. Eind 1932 werd Fons geboren. De relatie liep binnen een jaar op de klippen en na veel getouwtrek over de voogdij werd halverwege 1937 de scheiding uitgesproken.⁹ Bep nam een rigoureuze beslissing en vertrok begin 1938 met Fons naar Nederlands-Indië.

Ze was toen al ten huwelijk gevraagd door haar vriend Dennis Coolwijk uit Utrecht. Dennis was musicus, pianoleraar, componist, en in het adresboek van 1937 stond hij nog vermeld als directeur van de Volksmuziekschool.¹⁰ Dennis had ook een mislukt huwelijk achter de rug en was ongeveer halverwege 1937 naar Nederlands-Indië vertrokken om in dienst te treden als employé bij muziekhandel K.K. Knies in Batavia. Haar stap was waarschijnlijk minder impulsief dan Bep later vaak heeft doen voorkomen, want voor zijn vertrek woonde Bep al bij Dennis in Utrecht. Beps zoon Fons kende Dennis zo goed dat hij dacht dat hij zijn vader was.¹¹ Ze trouwden, vlak na Beps aankomst in Batavia, op 20 april 1938.

Het zelfportret van Bep uit 1937 markeert de beslissing die ze nam, met op dat moment onvoorziene en verstrekkende gevolgen voor haar leven. Maar Bep kon natuurlijk ook niet weten wat de geschiedenis voor haar in petto had.

De Indonesische archipel is een groot en uitgestrekt eilandenrijk. Op het hoogtepunt zijn het nooit meer dan driehonderdduizend Nederlanders geweest die er de dienst uitmaakten op een totale bevolking van ruim zestig miljoen mensen. Die bevolking was overwegend islamitisch en het grootste deel van hen woonde op het eiland Java.¹² In zijn boek *Revolusi* verschuift David van Reybrouck het vertrouwde perspectief van de wereldkaart, met Nederland en West-Europa in het centrum en Indonesië als slordige inktspatten rechtsonder, door Zuidoost-Azië als het middelpunt te nemen.¹³ Je moet het even voor je zien om het tot je door te laten dringen: Nederland, zo'n klein landje, zo ver weg, zo lang, zoveel macht...

Naast feiten en gebeurtenissen is geschiedenis bovenal een kwestie van perspectief. Een perspectief dat verandert in de tijd en afhankelijk is van de blik van degene die kijkt, zoals mag blijken uit de wisselende lotgevallen van het personage Diponegoro. Hij was de leider van de opstand tegen het Nederlandse bestuur tijdens de Javaoorlog.

Tot voor enkele jaren hing in het Koloniaal Militair Museum Bronbeek een portret van Tinus Dezentjé, die in 1831 door koning Willem I onderscheiden was met de Orde van de Nederlandsche Leeuw en de Medaille van den oorlog op Java voor zijn deelname aan deze oorlog en zijn aandeel in de overwinning op de Javaanse prins Diponegoro. Op het portret draagt hij zijn onderscheidingstekenen op de borst.¹⁴

Het is een bekend verhaal hoe Diponegoro door de Nederlanders, onder het mom van onderhandelingen, sluw in de val gelokt en gevangengezet werd in Fort Rotterdam op Celebes (Sulawesi). De memoires die hij daar tijdens de lange jaren van zijn gevangenschap schreef, zijn nu onderdeel van het Memory of the World Programme van Unesco.¹⁵ De kris van Diponegoro, teken van zijn macht, hem bij zijn arrestatie afgenomen om hem te vernederen en als trofee voor de verzameling van koning Willem I meegenomen, raakte in later jaren zoek in de museale collectie van Nederland. Na een intensieve zoektocht werd de traditionele dolk in het depot van Museum Volkenkunde in Leiden teruggevonden; in maart 2020 werd dit belangrijke Indonesisch cultureel erfgoed plechtig aan Indonesië teruggegeven.¹⁶ Voor

de Nederlanders was Diponegoro indertijd een opstandeling, een rebel tegen het wettige gezag. Voor de Indonesiërs was hij een vrijheidsstrijder, en hij werd als nationale held vereerd door de Indonesische revolutionairen van 1945. De Oranje Boulevard in Batavia, vernoemd naar het huis van Oranje, werd de Jalan Pangerang Diponegoro in Jakarta: koloniale trots vervangen door trots nationaal bewustzijn.

In dit boek reist het perspectief van de geschiedenis soms mee met het verhaal van de geportretteerden. Zo heeft Margaretha Ferguson het in haar dagboek steevast over Inlanders (met een hoofdletter, dat dan wel) en was Wim Wertheim blij dat hij als jonge jurist de rimboe van Zuid-Sumatra mocht verlaten en het koloniale culturele leven van Batavia kon omarmen.¹⁷ Beiden zouden naderhand heel kritisch staan tegenover de koloniale tijd en het moeizame dekolonisatieproces, en hun ervaringen in heel andere bewoordingen beschrijven.

Ook in dit boek komt deze kwestie soms naar voren in het taalgebruik zoals dat in de historische context is opgetekend uit de bronnen en monden van toenmalige bewoners van de kolonie. Woorden die nu ‘koloniaal’ en onacceptabel worden gevonden, waren voor hen de gewoonste zaak van de wereld. Het laat zien hoe belangrijk de rol van taal is om de wisseling van het perspectief en verandering van mentaliteit weer te geven. Zo is bijvoorbeeld de denigrerende benaming ‘inlander’ en ‘inlands’ voor bewoners van de Indonesische archipel kwetsend en kan absoluut niet meer door de beugel. Daarom worden deze benamingen hier alleen gebruikt als citaat of soms ‘tussen aanhalingstekens’ als het de bedoeling is om de historische context te illustreren.

Toen Bep Rietveld in de jaren dertig naar Nederlands-Indië kwam, stond de legitimiteit van het kolonialisme in Nederland en onder kolonialen nauwelijks ter discussie. In de dagboeken en correspondenties die voor dit boek zijn geraadpleegd komt de inheemse of Indonesische bevolking zelfs nauwelijks voor. Er was vrijwel geen aandacht voor scenario’s over een andere ordening van de samenleving, hoewel er op de achtergrond wel degelijk nationalistische en andere opstandige bewegingen speelden.

Naar Beps eerste indrukken kunnen we jammer genoeg alleen maar raden. Maar hoe het ook zij: de samenleving waar zij in terecht kwam,

droeg de sporen van een lange geschiedenis van slavernij, geweld, annexatie, handelsgeest, segregatie en ongelijkheid.

Terug in de tijd

De bestuurders, klerken en soldaten die zich vanaf het begin van de zeventiende eeuw in het kielzog van de VOC in de Indonesische archipel hadden gevestigd vormden een gemêleerd gezelschap. Het was een mannensamenleving en van meet af aan waren er relaties tussen Nederlandse mannen en inheemse vrouwen. Meestal waren dat tot slaafgemaakte vrouwen, die door slavenhandelaren van andere eilanden in de archipel of verder in Azië waren weggehaald.¹⁸

Deze njais (njai is het Javaanse woord voor zuster) leefden ongehuwd samen met een Europese, meestal Nederlandse man. Werd hun bestaan lang verzwegen, nu worden zij beschouwd als de oermoeders of voormoeders van vele Indo-Europeanen. Het 'vrouwentekort' bleef een probleem in de kolonie, en het concubinaat met inheemse vrouwen kwam in alle tijden en in alle lagen van de koloniale samenleving voor.¹⁹ In de negentiende eeuw stonden de soldaten van het KNIL niet erg in aanzien bij de schaarse Europese vrouwen in de kolonie. Het kazerneconcubinaat onder de lagere rangen van het leger raakte toen zeer wijdverbreid en werd ook gedoogd.²⁰ En daar kwamen natuurlijk kinderen van.

Kinderen uit deze relaties werden soms door de vaders geadopteerd of, pas later, erkend. Zij kregen dan de achternaam van de vader, wat hun kansen in het leven aanzienlijk vergrootte, omdat ze daarmee formeel dezelfde rechten als hun Nederlandse vader kregen. Voor een njai kwam het maar heel zelden tot een huwelijk met de witte vader van haar kinderen. Als ongetrouwde vrouw was zij, net als haar niet-geadopteerde of niet-erkende kinderen, rechteloos. Ze kon meestal niet terug naar haar dorp of familie ver weg en werd ook als voormalige concubine van een witte man in de inheemse samenleving niet meer geaccepteerd.

Met deze relaties was de basis gelegd van een bevolkingsgroep die tussen de inheemse bevolking en de Europeanen in stond: de Indo-Europeanen. Aan de wieg van veel familiestambomen in de kolonie staat een onbekende inheemse moeder. Later werd dit feit vaak ver-

doezeld, tenzij bijvoorbeeld aangetoond kon worden dat de voor-moeder een Javaanse prinses of andere hooggeborene was.²¹ Binnen de groep van Indo-Europeanen ontstonden in de loop der tijd grote sociale verschillen, afhankelijk van afkomst, welstand, adoptie en erkenning. Naarmate meer Europese vrouwen de kolonie gingen bevolken, werd de positie van de Indo-Europeanen moeilijker. Vanwege het vrouwen tekort onder de kolonials zouden Nederlandse vrouwen tot aan de Tweede Wereldoorlog de overtocht maken naar hun – soms onbekende – bruidegom in spe. Bep Rietveld vormde hierop geen uitzondering toen zij in 1938 naar Batavia ging om met Dennis Coolwijk te trouwen. Vaak waren de vrouwen al voor de overtocht ‘met de handschoen’ getrouwd – wat inhield dat de bruidegom in de kolonie bij de huwelijksvoltrekking in Nederland door een gevolmachtigde werd vertegenwoordigd –, voor de zekerheid of omdat een alleenreizende ongetrouwde vrouw in die tijd geen pas gaf.

Nederlands-Indië – in de veelvuldig geciteerde woorden van Multatuli ‘t prachtig rijk van Insulinde dat zich daar slingert om de evenaar als een gordel van smaragd’ – bestond als zodanig pas sinds 1816. De VOC was rond 1800 failliet gegaan. Na de Franse Tijd en het Wenercongres, waar in 1815 na de overwinning op Napoleon een nieuw Europees machtsevenwicht werd gesmeed, vormde de Indonesische archipel een integraal onderdeel van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden onder de nieuwe koning Willem I. Maar er zou nog veel bloedvergieten en wapengekletter nodig zijn om het gebied daadwerkelijk onder Nederlands bestuur te brengen. In de terminologie van die tijd heette dit ‘pacificeren’.

Hier komt ook het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger in beeld. Het KNIL was een beroepsleger dat sinds 1816 bestond en onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Koloniën viel. De rekruten voor het koloniale leger, die in het Koloniaal Werfdepot te Harderwijk (in de volksmond ‘het rioolgat van Europa’) in ongeveer zes weken voor hun taak werden klaargestoomd, hadden een twijfelachtige reputatie.²² Avonturiers en verschoppelingen uit alle windstreken van Europa kwamen af op de bonus van driehonderd gulden, die vaak al in de kroegen van Harderwijk werd stukgeslagen. Soldaten van het

KNIL tekenden voor een periode van zes jaar. Soms tekenden ze meerdere keren bij tot aan hun pensioen en bleven daarna in de kolonie hangen.

Het KNIL groeide en professionaliseerde gestaag, en ook in later jaren behoorden KNIL-soldaten tot de vaste stroom van reizigers naar de kolonie. In 1918 werd in Nederlands-Indië de dienstplicht ingevoerd voor (Indo-)Europeanen. De lagere regionen van het koloniale leger bestonden traditioneel voor het overgrote deel uit inheemse soldaten, voornamelijk afkomstig van Java, Timor, Manado, Ambon en Madoera. Tot aan de Eerste Wereldoorlog liepen de inheemse infanteristen in dienst van het KNIL vaak nog blootvoets. De Nederlandse officieren van het KNIL waren meestal opgeleid aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda.

Tijdens de Javaoorlog, die duurde van 1825 tot 1830, kwam een groot deel van Centraal-Java onder direct Nederlands gezag, net als in de VOC-tijd met de politieke en economische steun van de lokale, feodale adel. Al eerder is ter sprake gekomen hoe de Javaanse prins Diponegoro zich verzette tegen de afgedwongen samenwerking met de vorsten en de Nederlandse overheersing van een bevolking die sinds de zestiende eeuw overwegend islamitisch was. De Javaoorlog kostte naar schatting meer dan tweehonderdduizend mensenlevens, waarvan vijftienduizend aan Nederlandse zijde (inclusief de zeventienduizend Indonesische huurlingen).

De Javaoorlog maakte de weg vrij voor het cultuurstelsel (1830-1870), dat onder koning Willem I werd ingevoerd. Lokale boeren moesten voortaan een vijfde van hun grond bebouwen met voorgeschreven gewassen, en de oogsten in naam der koning afstaan. Het ging hierbij om cultures als koffie, thee, suiker, tabak, kina en indigo; allemaal gewassen die belangrijk waren voor de koloniale exportmarkt. Landloze boeren moesten gedurende 66 dagen per jaar herendiensten verrichten.

Het cultuurstelsel was de opvolger van de VOC. Ook nu weer vloeiden enorme winsten naar de schatkist en maakten Nederland weer welvarend na de Franse Tijd, het verlies van België en de dure Javaoorlog. De Indische exportproducten vonden moeiteloos hun weg naar

de Europese markten via de N.V. Nederlandsche Handelsmaatschappij (NHM), in 1824 opgericht door koning ‘koopman’ Willem I, die zelf grootaandeelhouder was.

Volgens het beproefde patroon van verdeel en heers lag de uitvoering van het cultuurstelsel grotendeels in handen van het inheemse bestuur en de lokale vorsten, die ook deelden in de winsten. De lokale adel was een verlengstuk van het Nederlandse gezag. Een van de gevolgen van deze ‘samenwerking’ was dat de Nederlandse bestuurders niet zélf direct in contact met de lokale bevolking en de productieprocessen stonden. Daardoor hadden zij weinig idee van de sentimenten die leefden in dat deel van de samenleving.

Als bijvoorbeeld Anne-Ruth Wertheim (zij was een buurmeisje van Bep in het kamp Kramat) in een interview uit 2022 vertelt dat ze geen Indonesische kinderen kende tijdens haar jeugd, eind jaren dertig in Batavia, maar alleen (Indo-)Europese en misschien een paar Chinese kindjes, dan liggen de wortels van deze segregatie in het bovengenoemde patroon.²³

Die segregatie toonde zich ook in de ontwikkeling van het gescheiden rechtssysteem dat sinds 1830 in gebruik was. De bevolking werd onderverdeeld in ‘(Indo-)Europeanen’, ‘Inlanders’ en ‘Vreemde Oosterlingen’; met deze laatsten werden Arabieren en Chinezen bedoeld die van oudsher de archipel bewoonden door verschillende emigratiebewegingen en handelscontacten sinds de vijftiende eeuw. De Indiëse wetgeving voor Europeanen diende zo veel mogelijk overeen te komen met de Nederlandse wetgeving; het idee was dat Nederlandse onderdanen zich in principe op dezelfde rechten konden beroepen, waar ter wereld zij zich ook zouden bevinden.²⁴ In geval van een rechtszaak kwamen zij voor de Raad van Justitie in Batavia. ‘Inlanders’ en ‘Vreemde Oosterlingen’ verschenen voor de Landraad. Daar werd onder voorzitterschap van een Nederlandse jurist, geassisteerd door twee vooraanstaande inheemse leden, een moslimgezagdrager (*penghoeloe*), een griffier en de inheemse openbaar aanklager (*dajksa*), in naam der koning rechtgesproken volgens het gewoonterecht (*adat*), het traditionele islamitische recht, waar nodig aangevuld met Nederlands recht. Volgens de gewoonte zaten de beklagden in kleermakerszit op de grond. Soekarno stond als ‘Inlander’ in 1930 voor de

Landraad terecht en werd veroordeeld tot vier jaar gevangenisstraf wegens staatsgevaarlijke activiteiten; zijn partij, de *Partai Nasional Indonesia* (PNI), werd toen ontbonden. Om het nog ingewikkelder te maken vielen ook de ‘gelijkgestelden’ onder het Europese recht. Dit waren invloedrijke individuen uit de lokale bevolking die van de gouverneur-generaal gelijkstelling tot het Nederlandschap hadden weten te verkrijgen. De beheersing van het Nederlands, het christelijke geloof, de maatschappelijke positie en welstand waren hiervoor de criteria. Het door de Indonesische bevolking zo gehate rassenonderscheid in de rechtspraak was een van de dingen die door de Japanse bezetter in 1942 als eerste afgeschaft werd.

Multatuli droeg in 1860 de *Max Havelaar*, zijn aanklacht tegen de uitwassen van het cultuurstelsel, op aan koning Willem III. Het boek leidde tot grote morele verontwaardiging in de publieke opinie en het Nederlandse parlement. De socialisten onder leiding van Domela Nieuwenhuis waren principiële tegenstanders van het kolonialisme dat zij zagen als de uitbuiting van het volk door de heersende klasse, steunend op de feodale verhoudingen in de kolonie. De liberalen waren tegenstanders omdat zij pleitten voor het vrije ondernemerschap en liberalisering van de markt als organiserend principe van de samenleving. Het einde van het cultuurstelsel kwam in zicht, maar economisch gewin bleef, zoals voor alle Europese landen in die tijd, het belangrijkste doel van overzeese expansie.

Na de afschaffing van het cultuurstelsel gaf de regering van koning Willem III met de Agrarische wet van 1870 groen licht aan particuliere ondernemers om land te pachten, plantages te exploiteren en die te laten bewerken door mensen in loondienst die op hun beurt weer belasting moesten betalen. Betaling in natura werd zo verdrongen door een monetaire economie. Onder het zogeheten plantagestelsel kwam de inheemse bevolking in groten getale in loondienst van Nederlandse en Europese planters. Zij werden als contractarbeiders, zogenoemde contractkoelies, aangetrokken van andere eilanden, soms zelfs van verder weg, uit China, om te werken op de plantages. In Batavia stonden bijvoorbeeld barakken van het Algemeen Delisch Emigratiekantoor (ADEK), waar Javaanse contractarbeiders en hun gezinnen in